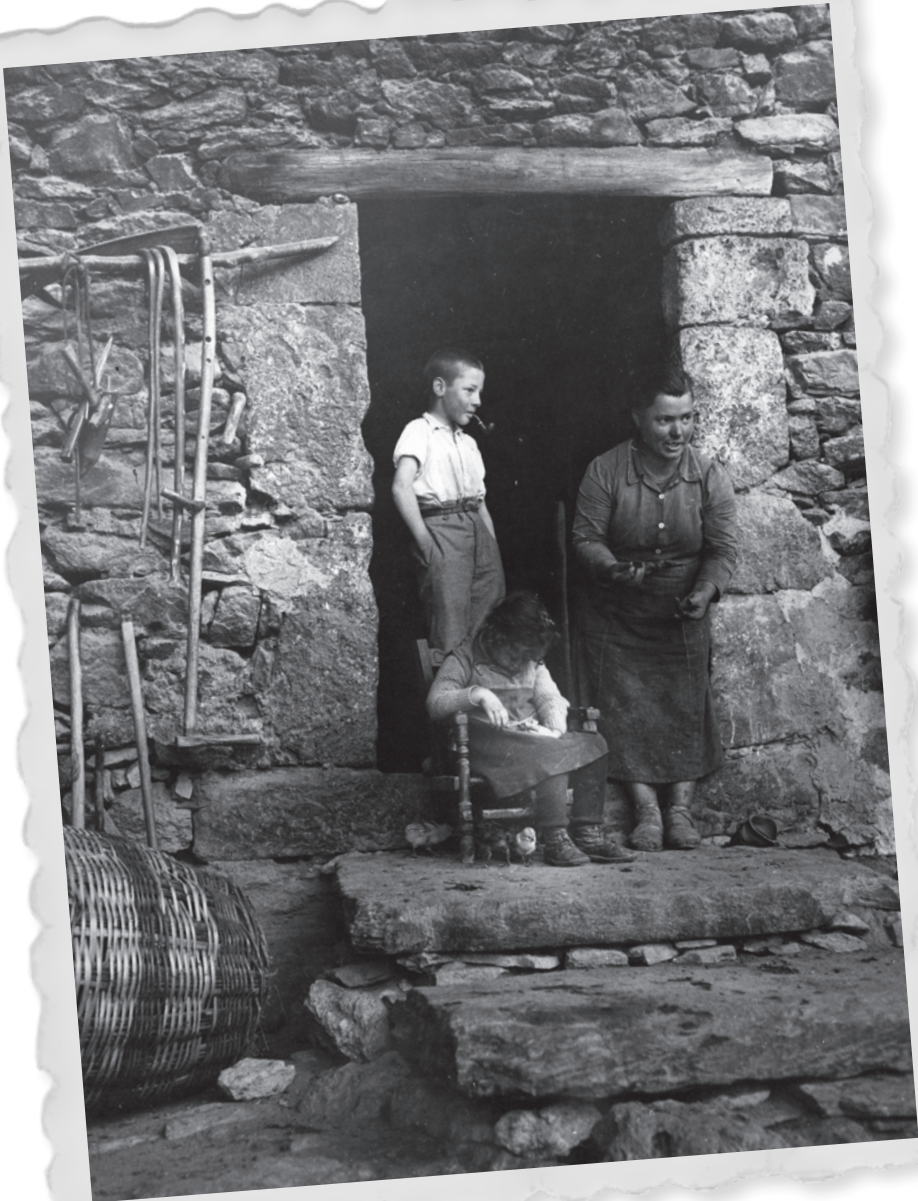

Paisatge i conflicte social: coves, refugis i trinxeres

---

a cura de
Bàrbara Duran Bordoy
M. Magdalena Gelabert i Miró
Caterina Valriu Llinàs

Grup d'Estudis Etnopoètics

Societat Catalana de Llengua i Literatura
IEC

GRUP D'ESTUDIS ETNOPOÈTICS
Societat Catalana de Llengua i Literatura
filial de l'Institut d'Estudis Catalans

**PAISATGE I CONFLICTE SOCIAL:
COVES, REFUGIS I TRINXERES**

a cura de

Bàrbara Duran Bordoy
M. Magdalena Gelabert i Miró
Caterina Valriu Llinàs

La Vall d'Uixó, 2019

© 2019, dels autors dels articles
© Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Primera edició: setembre 2019
Maquetació i disseny coberta: TRENCATIMONS Editors
C/ Nules 14
12600 La Vall d'Uixó
caixadelsvents@gmail.com

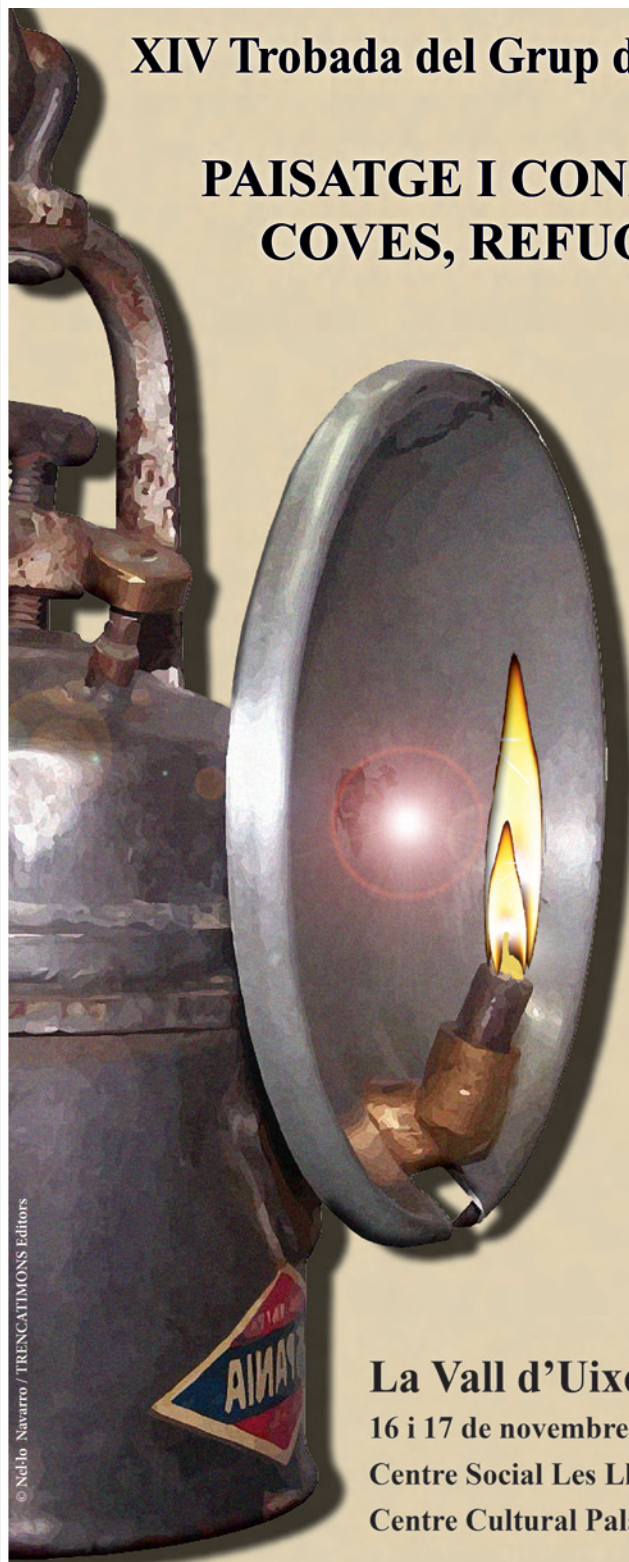
ISBN: 978-84-9965-490-4
Dipòsit Legal: B 22572-2019

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

XIV Trobada del Grup d'Estudis Etnopoètics

**PAISATGE I CONFLICTE SOCIAL:
COVES, REFUGIS I TRINXERES**

© Nélio Navarro / TRENCAITIMONS Editors

La Vall d'Uixó,
16 i 17 de novembre del 2018
Centre Social Les Llimeres i
Centre Cultural Palau de Vivel

LLEGENDES I CONTALLES A L'ESCOLA. LES COVES DE LES COMARQUES CASTELLONENQUES COM A ESCENARI DIDÀCTIC

Alexandre Bataller Català
Universitat de València

1. De seducció per les històries que amaguen les coves a les propostes didàctiques

A finals de juny de 2018, dotze xiquets i el seu entrenador de futbol desapareixien en una cova de Tailàndia, en un relat que podria ser l'escenari d'una rondalla de qualsevol folklore del món. Els mitjans de comunicació planetaris estaven pendents d'una notícia que mostrava que les nostres ments de micos postmoderns eren atretes per un relat ancestral, amb uns xiquets en perill, dins una cova fosca, davant un rescat que treia la valentia, l'enginy i la compassió com a valors (Birmingham, 2018). Els mitjans de comunicació ens feren arribar, aleshores, la llegenda de la princesa reclinada. Una princesa enamorada d'un jove plebeu es queda embarassada i tots dos fugen a la cova. Quan el xic ix per buscar menjar és capturat i assassinat. La princesa, aleshores, es clava un punyal i es mata. La seua sang, conta la llegenda, és l'aigua que flueix a través de la cova, mentre que el seu cos és la muntanya circumdant.

Les coves ens atrauen. El seu significat és místic i femení. Les coves són llocs màgics propiciatoris de la caça i la fertilitat. I en són moltes les coves que poblen el nostre imaginari, en una mena de cronotop essencial, com explica Bakhtine (1978). Els exemples literaris en són múltiples. La cova del tresor de l'Atlàntida, narrada Plini el Vell (23-79 d.C.) a la *Història Natural*. La cova del fabulós tresor dels nibelungs. La cova de Plató. La cova de Merlí (a l'*Orland furiós* d'Ariost). Els descensos d'Ulises a l'infern o d'Eneas al món dels morts. Els somnis de Ciceró, Dant i Petrarca. Les coves de les *Metamorfosis* d'Ovidi, de Virgili. I, com va assenyalar Mircea Eliade (1972), les coves són un dels llocs propis de la manifestació del sagrat. Així, recordem coves sagrades, com la d'Ida a Creta, on nasqué Zeus; la gruta de Pan, en la vessant de l'Acròpolis; la cova de Polifem; la cova de sant Patrici a Irlanda com a porta del purgatori; la cova de la Sibila, a Cumes, des d'on Orfeu descén a l'inframón; la cova de Montesinos, a la qual baixa el Quixot per descobrir meravelles (Percas, 1968); la cova de Salamanca, difosa per Cervantes; i la mateixa cova de Randa de Ramon Llull.

Tot aquest repertori llegendari, que singularitza les coves com a espai narratiu, té el seu espai escolar, la seua transposició didàctica. Desvinculada del context social que la generà, la llegenda perd la seua funcionalitat i sentit. La tasca de l'educador sensibilitzat amb el seu entorn és fer aprofitable aquest material sense caure en un fals folklorisme.

En les últimes dècades hem assistit a valoració de la llegenda a l'escola (Sbert i Martínez, 1989; Borja, 2009). S'hi reivindiquen treballs interdisciplinars de llengua, geografia, història, natura i cultura popular. Iniciatives per engrescar i involu-

crar els alumnes en la literatura popular, introduint l'amor a la natura, a la història, a la llengua, amb el foment de l'esperit d'investigació, de la creativitat i de l'esperit crític entre tants valors.

La descoberta del potencial lingüístic de la narració oral és un valor acreditat: «els relats llegendaris, que relacionen l'infant amb el paisatge simbòlic i emmeravellat del seu entorn [...] constitueixen un material d'extraordinària eficàcia, capaç d'exercir una acció terapèutica sobre la llengua... (Janer Manila, 1989: 36). L'escola té apresada la lliçó: «ben prest hom es va adonar que els mites, les contarelles, els exemples, les llegendes eren una via immillorable de transmissió de pensaments i d'experiències, uns materials aptes per vehicular la moral, l'ètica i l'estètica que calia fer arribar als infants i els joves» (Valriu, 2010: 284). Una descoberta que cal fer fora de l'aula, trepitjant el territori, trescant cims i valls: «cal pensar en itineraris ludicodidàctics d'aproximació al territori sobre la base de llegendes i rondalles populars» (Borja, 2003: 32).

2. Contalles i llegendes de les coves de les comarques de Castelló

Aquest treball, que parteix de la localització de textos narratius de transmissió oral relacionats amb les coves, se centrarà en un espai geogràfic concret, ric i variat tant en material folklòric com tota una gamma de cavitats subterrànies. Pel que fa al camp d'estudi, partim de les llegendes i contalles vinculades a coves de la província de Castelló, que comprèn sis comarques catalanoparlants (els Ports, el Baix i l'Alt Maestrat, l'Alcalatén, la Plana alta i la Plana Baixa) i dos històricament de parla castellana de base aragonesa (l'Alt Palància i l'Alt Millars). Per a la catalogació de les cavitats de les comarques castellonenques, hem consultat el catàleg documentadíssim del SICE-CS (Sistema Informàtic de Catalogació Espeleològica per a la Província de Castelló <www.cuevascastellon.uji.es>), que registra (amb data de 10-5-2019) 6.497 cavitats, 37 de les quals associades a llegendes o contalles de diversa mena.

Com ha estudiat Viciano (1990 i 1992), al llarg de la història les coves han tingut múltiples i variades funcions, determinants en la seua variació i recorregut etnopoètic.

La primera finalitat és la d'habitatge (de vegades de gent pobra o marginal). Amb coves històriques, en un trogloditisme que arriba als nostres dies. Cavitats emprades com a corrals, llavadors, abeuradors dels masos immediats o propers; cavitats que fan de tanca ramadera. Cavitats amagatalls, on les gents emporuguides volen fugir d'un perill (des de la prehistòria passant pel temps dels íbers, dels àrabs, de les guerres carlines, de la guerra civil, etc.). Coves refugi o amagatall de bandolers. També de guerrillers i maquis. Lloc de refugi de joves que fugen de les quintes, soldats que fugen del front, religiós que s'amaga dels milicians, masovers que esperen amagats el pas del front, refugis de pobles sencers.

Amagatalls del mas, com a refugi, amb possibilitats de defensa. Coves amb un ús religiós, per a fer vida eremítica. Coves amb inscripcions (del s. xvi fins al xx). Cavitats emprades com a sepultures o com a espai per fabricar moneda falsa, com la Sima Calenta (la Plana), «cavitat de la qual es contenen històries de fantasmes, aparici-

ons, etc., segurament originades interessadament pels qui treballaven allí» (Viciano, 1992: 31). Espais per la fabricació de pólvora, com la Cova de les Codines de la Pólvora (Fredes) on es considera que les tropes del general Cabrera feien pólvora. Espais per a produir bol armeni, emprat pels boticaris, com la Cova del Bolimini (Vilafamés), per a explotar mineral d'òxid (limonita) com la Cova de l'Ocre (Llucena) o per a extraure guano, com la Cova de les Bruixes (Maestrat). Coves on s'ha produït un crim (Sima d'Alfondegulla). Coves amb parany mortal, amb gent perduda en els seu laberints, com els dos esquiladors perduts a la cova de l'Ocre a Llucena. I, també, les coves de místics i il·luminats com la del Germà Bartolo al Desert de les Palmes (Bartolomé de la Santíssima Trinidad, que hi visqué a mitjans del segle XVII), o la cova de la Balma, a Sorita, junt al riu Bergantes, amb records d'exorcismes (Sánchez Gozalbo, 1931) o les esplèndides coves de Sant Josep, a la Vall d'Uixó, conegudes des del Paleolític.

Prescindim de propostes generals de classificació modal i de gènere de les llegendes (Jason, 2000) i seguim, amb algunes variacions, la classificació temàtica operada de Gener Aymamí (2014) al seu repertori de llegendes catalanes sobre balmes, coves i avencs. Entre les denominacions de les cavitats subterrànies on hem localitzat llegendes trobem, a més de coves, avencs, balmes i forats, tot i que les variants possibles en són més, com mostra la recerca incansable de Josep Lluís Viciano:

Agujeracho, arrimador, arrimança, avenc, avencàs, badall, balma, cau, cavo, cima, cova, covarxa, covarella, covarxo, covarxó, covassa, covatella, covatilla, crebà, crebadal, cueva, foradàs, foradijo, forat, furgatxo, gorgollo, gorgonxo, quebrada, quebrantà, regata, sima, etc. (Viciano, 1992: 11)

Mentre que una cova és una cavitat subterrània a la qual es pot accedir fàcilment, l'avenc (amb les variants dialectals «albenc» o «malvèn») és la cavitat d'accés vertical o inclinat (en són exemples el mític avenc de Penyagolosa, l'Avenc de l'Ombria, l'Avenc de les Navades, l'Avenc de la Lloma de la Pallissera, l'Avenc de l'Arc, amb dimonis, bruixes i fantasmes...). Per la seua banda, la balma és una cavitat de poca profunditat formada en una paret rocosa i sovint a una certa altura sobre el sòl. Com adverteix Coromines (1971: 35) «la bauma amb prou feines es fica dins la muntanya i pot ser d'entrada més ampla: en tot cas és més ampla que fonda». Finalment, el forat és una cavitat que pot ser d'una gran llargària, però d'accés relativament reduït, poc útil per a fer-ne un ús camperol o ramader.

Diferenciem, doncs, dèsset tipologies temàtiques de llegendes vinculades a coves de les comarques castellonenques, que són les que presentem tot seguit.

- Abats, frares, bisbes, penitents i sants: la Cueva de l'Ermitaño (Navaixes); la Cova del Frare (Aín), habitatge d'un ermità del s. XIX alimentat per les dones del poble; la Cova de sant Antoni (Betxí), que considera que Sant Antoni hi va

El santuari i la cova
de la Balma a Sorita.

viure. El Bufador del Papa Luna a Peníscola, descrit per Cavanilles el 1792, és un túnel natural dins la roca, amb un bufit agradable o ensordidor segons la mar, element que podria dissuadir els que pensaren assaltar el seu castell.

- Bandolers, guerrillers i lladres: l'Avenc de Comanegra (Xert); la Cueva del Rodero Montesinos (Begís); la Cova del Sereno (Llucena); els Forats de Peporro (Culla); la Cova de Castellet de Xiva o Cova del Groc (Morella), dita així perquè hi va ser el bandoler i exgeneral carlista anomenat «El Groc»; la Cueva del Cuarto Morón (Viver), nom d'un bandit; la Cova del Floro (Morella), nom del bandoler Pascual Andreu Grau (1858-1919); el Forat del Lladre (la Todolella), en atenció a un lladre que s'escapà dels seus captors; la Cova del Pobre (Begís), que designa un desterrat del poble; la Cova Rodera (Begís), habitada per una dona que fou alimentada per la població. I, també, refugi o amagatall de maquis i perseguits, com la mítica Pastora.
- Bruixes: la Cova de les Bruixes (Rossell); els Forats de l'Agüela Massa (Rossell), de la boca de la qual eixien bruixes que es menjaven els xiquets i, també, es deia a les criatures que eixien caramels i pastissos (Viciano, 1995).
- Dracs, serps i altres bestioles: la Cova de la Faram (Cervera del Maestrat), en la qual un dragó hi resideix i atemoreix els veïns; l'Avenc de mon Rossi (Torreblanca), on hi viu una serp de set caps; la Cova del Drac (la Tinença de Benifassà).
- Encantades i encantats: la Cova de l'Estuco (Algímia d'Almonesir), que presenta les «parets estucades per un geni».
- Encanteris: la Cova del Corbó (Benassal). Presència de braus en les contalles a tres coves, en unes contalles que parlen de tres encants, el de Marinet, el de Corbó i el de Bounegre (Viciano, 1991; Viciano, 2010). Al castell del Corbó habita un bou encantat, que si li toquen la banya es converteix en diners. A la Ventanica del Bou Negre (Argelita) apareix cada cada cent anys, a les dotze del dia, per la finestreta i brama. Si algú l'espera i el toca, desfarà l'encant i aleshores el bou es convertirà en una munió de tresors. Marinet (Valesa i Albalat, 1985). A Marinet, hi ha dues coves (una mira els Mas de les Xiquetes, a la roca de l'Àguila i una altra al Mas de les Pomes). Cal anar-hi sol i accedir-hi sense armes i sense cap objecte religiós. Cal dur una agulla esmolada. Alguns diuen que s'ha d'anar nuet. S'ha de dur al mateix forat del cul una palla d'ordi, ni de blat ni de civada. S'ha de cercar una palmera que hi apareixerà, seure a la soca i esperar que arribe un bou. La major part dels que hi han arribat fins ací han fugit de l'esglai. Una altra versió explica que ha de pujar una xica fadrina sense camisa. Un masover va pujar i li va aparèixer un bou de banyes molt grans, que arrossegava una cadena. Va eixir esglaiat i després deia: «Que no em parlen de Marinet / que és un Encant de mala llet».
- Gegants i ogres: la Cova de la Geganta i la Coveta de l'Arc del Racó de la Geganta (el Bellestar, la Poble de Benifassà); l'Abric del Racó de la Geganta (Fredes).
- Dimonis i entrada a l'infern: l'Avenc de Penyagolosa (Vistabella), que la nit de

sant Joan registra fums, brams, ases i galls, com a manifestacions del dimoni (Ramos i Viciano, 2015).¹

- **Marededéus trobades:** la cavitat del fons del barranc de la Vallivana (no localitzada, actualment l'Ermita de l'Aparició) on segons llegenda un pastor, en el temps de la conquesta, trobà la Mare de Déu de la Vallivana; la coveta que és a l'origen de l'Ermita de la Mare de Déu de Gràcia (Vila-Real); la cova de la Mare de Déu de la Balma (Sorita), la imatge de la qual va ser trobada en la mateixa cova; la cova on es trobà la imatge de la Mare de Déu del Sargar (Herbés), envoltada de sargueres; la Cova Santa (Altura), patrona de la diòcesi i possiblement una de les coves sagrades més conegudes del seu entorn.²
- **Moros:** la Ventanica del Bou Negre (Argelita), per la qual, els moros de la conquesta, es llançaren a l'abisme; la Cova Masaco (Cortes d'Arenós), a l'interior de la qual els moros baixaven a buscar aigua. Els moros baixaven a buscar aigua a l'interior de la cova; la Cova del Rei Moro (la Pobla d'Arenós).
- **Passadissos secrets:** la Cova dels Cagots (Morella), on s'hi refugiaven els malalts de lepra, portadors d'una campana (González Martí, 1945); la Cova del Drac (la Pobla de Benifassà), en la qual un perseguit per la inquisició, refugiat a la cova, escapà per una galeria estreta; la Cova de la Figuera (Onda), des de la qual es podia arribar a la plaça; el Túnel de la Floresta (Viver), que comunicava amb el poble; el Forat de l'Orella del Moro (Morella) que comunicava la torre Celòquia amb la plaça d'Armes; la cova de Vila-Real que travessa el subsòl del centre de la ciutat.
- **Tresors:** la Cova del Tresor a les Illes Columbretes (no localitzada), que fa referència a un tresor amagat pels pirates berberescos; la Cova de la Roca de l'Àguila (Xodos), on un bou custodia un tresor, que cal trobar la nit de sant Joan; el Badall del Tresor (Cabanes); la Ventanica del Bou Negre (Argelita), on el tresor soterrat pels moros és custodiat per un bou negre, que cada cent anys llança bramuls.

---

¹ Cada nit de Sant Joan, al Penyagolosa, a les dotze en punt de la nit llança tres flamerades de foc, que donen peu a diverses contalles, amb variants diverses. Un pastor que duia socs arriba a l'avenc. i per esbrinar la fondària del clot lliga un dels socs a la corda i la baixa sense arribar a la foscor. Quan puja una veu diu: "Estira, estira fort, que puja un pollastre pelat". Un estudi de camp en vuit masos (Viciano, 1995) explica que qui du el soc pot ser una bruixa, un fantasma, un gall, un pollastre (el més habitual) o el mateix dimoni.

² La història de la imatge de Mare Déu de la Cova Santa es remunta a Bonifaci Ferrer, que ingressà el 1410 a la Cartoixa de Vall de Crist i al qual se li atribueix la creació d'un motlle per a la fabricació d'imatges. Un pastor que es refugià amb el seu ramat en la Cova del Latonero hi deixà oblidada la imatge de la Verge. Un centenar d'anys després un altre pastor de Sogorb entrà a passar la nit i hi troba la imatge abandonada. En 1574 fou desterrat de Xèrica el matrimoni format per Isabel Martínez i Juan Monserrate, perquè aquest tenia la lepra. Arribaren a la cova i amb aigua miraculosa curen les ferides de l'home. La imatge la Verge de la Cova Santa fou traslladada en diverses ocasions a Sogorb durant el XVII i XVIII, perquè intercedira perquè ploguera. A l'horta de València es deia: "no plourà fins que no isca la palometà" (la Blanca Paloma).

- Creences: el Forat del Vent (la Serratella), en l'interior de la qual s'escolta el so del vent.
- Faules: les Coves del Niño (la Vall d'Almonesir), en la qual un home que hi anà a sacrificar el seu burro acabà morint; l'Avenc de Bruna (Canet lo Roig), en l'interior del qual una dona amb aquest nom s'hi llançà.
- Llegendes amb referents bíblics: la Coveta de Mala Nit (Palanques) en què la pila excavada en la roca es produeix després del diluvi universal i és la petjada d'una persona; la Cova de la Mena (Cabanès), en la qual els vaixells del rei Salomó s'aprovisionaven d'argent.
- Llegendes amb referents romans: la Cova de Viriat (Betxí), en la qual es buscava el sepulcre de Viriat.
- Llegendes amb referents literaris: la Cova de les Meravelles (Castelló), on Pascual Tirado emplaça l'habitatge de Tombatossals; el Badall de la Roca Roja (Sant Mateu), on se situa *L'Enigma del medalló* de Vicent Pascual (1996).

3. Aprofitament didàctic per a l'àrea de llengua i literatura

De la mateixa manera que hem explicat en tractar el cas de les festes (Bataller, 2017) o de la cultura popular (Bataller, 2018) podem desenvolupar la competència lingüística i literària a partir de propostes didàctiques que ens acosten al territori a partir dels elements de la literatura popular de transmissió oral vinculats a uns espais. . Amb aquest programa de recerques pretenem:

- Estudiar la presència en l'àmbit educatiu de la cultura popular vinculada al coneixement del territori i a l'autovaloració cultural.
- Remarcar la idoneïtat de la cultura popular com a recurs davant la interculturalitat.

3.1 Visita a les coves amb el relat oral de la llegenda

Una de les experiències didàctiques més interessants publicades en l'àmbit internacional sobre coves i llegendes a primària és la del professor de la Erciyes University de Turquia Hakan Pehlivan (2008), que parteix d'un estudi en una cova del Mar Mort, en concret la Boca de l'Infern a Eregli, a Turquia, on s'hi conta la llegenda de la lluita d'Hèrcules i el ca Cèrber, on aquest gos gegantí de tres caps i cua de serp, guardià de les portes d'Hades (l'infern), impedeix l'eixida dels morts i l'entrada dels vius. En el seu onzè treball, Hèrcules va lluitar amb ell i el va guanyar només amb la força dels seus braços. Doncs bé, la proposta didàctica parteix d'una visita dels alumnes de primària a la cova, on contaran el relat i faran un dibuix al·lusiu. Els resultats de l'estudi, a partir dels dibuixos, conclou que la lluita entre Hèrcules i Cèrber esdevé el tema dominant, que les estalactites són omnipresents i que els xics accentuen els aspectes dramàtics mentre que les xiques ho fan amb els emocionals.

Tornant a les comarques de Castelló, podem posar l'exemple de la Cova Cerdanya, a Pina de Montalgrao, molt visitada pels escolars que passen uns dies a la

Granja-Escola del Mas de Noguera, en una excursió de senderisme habitual. El resultat d'aquest contacte amb la natura és l'aproximació a les llegendes associades als espais subterranis, com aquesta que redacten uns alumnes de quart curs, on intervé un boc, el mascle de la cabra.³

Llegenda de la Cova de Cerdanya

Quan vam anar a la cova, vam estar tres hores caminant. Quan vam arribar vam vore tota la cova i Àngel ens va explicar una història, la del boc, que és un «Macho cabrió». Un dia quan un pastor estava amb la seua ramera, va començar una gran tempestat. El pastor va anar a refugiar-se a la cova més propera, que li diuen Cerdanya. Allí el boc va caure a un pou i el pastor va intentar traure'l, però no va poder. Va anar al poble però ningú volia ajudar-lo perquè era la cova de les bruixes. Per fi, dos homes es van atrevir a anar a la cova. El pastor va dir: jo baixaré i lligaré la corda al «macho cabrió» i quan pegue tres estirons estarà el matxo lligat. D'acord? El pastor es va ficar dins i quan va donar tres estirons van començar a estirar i aleshores quan estava dalt van vore que era una pedra i van mirar cap a baix i no van vore res. Des d'aquell dia encara se senten els bels del boc.

Sònia i Vicent (4B CEIP Mestre Vicent Artero de Castelló), «Cultura y aula», *Mediterráneo*, 20-10-1985, p. V

3.2 Projectes escolars amb el rerefons de les coves

Ens centrarem ací en les experiències didàctiques difoses per una de les mestres que considerem més innovadores de les comarques de Castelló, Vanesa Marín Palomo. Durant la seua etapa com a mestra al Ceip Don Blasco de Alagón de Vilafranca va participar en diversos projectes col·laboratius amb xiquets d'altres centres, uns treballs que eren divulgats en el blog «Bagul de lletres», com a element motivador per alumnes. L'any 2011, amb motiu del centenari del naixement d'Enric Valor, es van treballar a classe diverses rondalles. Un parell d'elles («Joan Ratot» i «Comencilda, Secundina i Acabilda») foren dramatitzades i enregistrades en vídeo en el paratge de les Coves de Forcall, proper a Vilafranca. Les Coves del Forcall es troben a escassament dos quilòmetres del nucli urbà, en l'anomenat Barranc de les Coves del Forcall. Es tracta de setze cavitats de pedra calcària estratificada, penjades sobre una mola rocosa d'uns 200 metres d'altura, que unes vegades són coves profundes i unes altres vegades simples refugis. Reproduïm una entrada de l'esmentat blog:

Representació de la rondalla: Joan Ratot

Aprofitant que anàvem a gravar una història per al projecte *Construyendo Historias* a les coves de Forcall, li vam preguntar a la nostra mestra si podiem gravar també una rondalla que ens

---

³ La Cova Cerdanya és una cavitat ben coneguda (visitada a la fi del s. XIX per Ramón y Cajal, per Sarthou Carreres i pels biòlegs Jeannel i Racovitza al s. XX). Un relat llegendari, basat en la confusió toponímica, que Matilde Pepín (2003: 83-84) posa en la boca dels guies del Mas de Noguera, explica que un soldat del s. XVIII, natural de Pina, s'enamorà en l'illa de Sardenya d'una jove, la qual portà al seu poble. La família no l'acceptà perquè la considerà una bruixa. El jove fugí amb l'estimada i es refugià en una cova propera. Mentre ell eixia a caçar, ella es quedava a la cova, fins que un dia ella s'endinsà a explorar les cavitats de la cova i es perdé per a sempre. Des d'aleshores es diu que el cos reposa en l'interior

haviem preparat a les nostres cases. La resposta fou que sí, així que uns quants alumnes de classe vam fer la representació que ací presentem. Esperem que vos agrade. 13-5-2011 <https://elbaguldeleslletres.blogspot.com/2011/05/representacio-de-la-rondalla-joan-ratot.html>

La mateixa mestra, que té actualment el destí en el Ceip Manel Garcia Grau de Castelló, ha posat en marxa, en el curs 2017-2018, un altre projecte centrat en la prehistòria, que ha comportat la construcció d'una cova prehistòrica en el passadís de l'escola, que s'ha combinat amb l'eixida al museu i barranc de la Valltorta, al terme de Tírig, per conèixer les pintures rupestres de la cova dels Cavalls, tal com explica en l'entrada del 2-11-2017:

Eixida a la Valltorta

Este matí hem fet una eixida al museu i barranc de la Valltorta, al terme municipal de Tírig, amb motiu del projecte que estem fent sobre la Prehistòria. Allí hem pogut veure i conèixer de primera mà les pintures rupestres de la cova del Cavalls. A més a més hem realitzat un taller de fer pintures rupestres en una cabana igual que les que hi havia al Neolític. Amb un pal, fils vegetals i pell de cabra hem fet els nostres pinzells i amb pedra roja i ou, les nostres pintures. Finalment hem visitat el museu, on ens han explicat què i com dibuixaven els homes que van habitar les nostres comarques.

Aquest projecte ha estat difós entre tota la comunitat educativa de l'escola. Abans de nadal convidaren a visitar la cova prehistòrica a tot l'alumnat de l'escola i també a les famílies:

Visita a la cova

Els dies abans de les vacances de Nadal vam convidar a visitar la nostra cova prehistòrica a tot l'alumnat de l'escola. Nosaltres vam explicar tot el que hem après als grups A i la classe de 3r B, a tots els B. Va ser una gran experiència, ja que explicar coses als alumnes més majors ens imposava un poc, però els experts érem nosaltres, així que no havíem de patir. Per als xicotets també vam haver d'adaptar els nostres coneixements, ja que si no no ho entendrien.

L'últim dia vam convidar a les famílies, ja que volíem compartir aquesta experiència amb elles. Moltes gràcies per venir i participar d'aquest projecte!!!

Deixem ací un recull d'imatges de la nostra presentació de la cova!

<https://elbaguldeleslletres.blogspot.com/2017/12/visita-la-cova.html>

La mateixa mestra ha posat en marxa, en diferents ocasions, projectes d'escriptura a partir de la recollida de llegendes per part dels alumnes. És el cas del Miracle de la Mare de Déu de la Font de la Salut a Traiguera, escrit per una alumna que inclou una cova com a element relacionat amb la troballa:

Diuen que un dia uns pastors que cuidaven un ramat d'ovelles van trobar una Verge i la van portar a una cova. Al dia següent no la van trobar. Quan va anar a la cova per visitar a la verge estava en una ermita anomenada la font de Salut. Des de llavors no la van moure del lloc i la gent anava a veure-la i un dia li va demostrar una dona un desig i des de llavors diuen que cura la gent malalta.

A canvi la gent li porta un regal i tots són guardats a una habitació de l'ermita de la Font de la Salut. (Neus) <https://elbaguldeleslletres.blogspot.com/2013/06/llegendes-dels-nostres-pobles.html>

4. Obres de LIJ amb presència de coves

Complementàriament a les referències a textos folklòrics, esmentem quatre obres de Literatura juvenil i primers lectors, en les quals hi ha una presència significativa o central d'un element llegendari relacional amb les coves de les comarques de Castelló, que poden ser d'interès per posar el valor literari del territori.

Lanell del Papa Luna de Joan Pla (1990), ambientada a Peníscola, empra com a element narratiu l'existència d'una cova que comunica el mar amb el castell. Existeix una proposta de ruta literària per a secundària (Alemany, Andrés i López, 2019) basada en el recorregut per aquests escenaris marcats toponímicament:

Vam entrar al port. Vam deixar la barca amarrada al seu lloc i vam córrer cap al castell. Ens vam situar més o menys en la vertical on havíem trobat l'entrada a la cova, a la dreta de les Escales del Papa. Dominàvem quasi tot el penya-segat, encara que la costa rocallosa quedava en alguns punts amagada de la nostra vista pels sortints o la panxa del mateix promontori. Però vam anar recorrent el rocam a dreta i esquerra, des de la Bateria Nova a la de l'Oblit, fins que vam descobrir el menor rastre de la barqueta (Capítol 3).

L'enigma del medalló, de Vicent Pascual (1996) se situa el Badall de la Roca Roja a Sant Mateu, d'on es diu que «La nit de sant Joan no passeu per la Roca Roja». Un captaire, que arriba a Sant Mateu, canta un romanç que resumeix el relat:

Fadrinets i fadrinetes,
Veni, veni i escolteu;
Esta és la tràgica història
De Carmesina i Guillem.
(...)
A Sant Mateu hi ha una tomba
Que no coneix molta gent
On espera Carmesina
L'estimat Guillem.
(Pascual, 1996: 26-27)

El mapa d'Àrístides, de Vicent Pallarés (2002), novel·la ambientada a la Serra d'Espadà (Veó, l'Alcúdia de Veó, Benitandús, Suera, Onda, etc.), la colla del Brosquil, va de cova en cova, seguint un mapa: la Cova de l'Estuco, la de la Covatilla, fins a la recerca d'un tresor en la Cova del Patxaco a Suera.

La contalla de l'Avenc, de Joan Andrés Sorribes (2014) centra el relat a Vistabella, el 1864, en el personatge del Coronel Barraquer, que coneix un avenc misteriós que s'obri i es tanca al cor de la muntanya i que, segons diuen, és la boca de l'infern. Allà coneixerà unes inquietants dones d'aigua. El resum és conegut: «Conten que una

nit d'agost que la lluna feia el ple, quan el jove tornava fora camí carregat de llenya pel pinar de Penyagolosa, va desaparèixer engolit per l'avenc de l'infern» (Sorribes, 2014: 51).

5. *L'experiència de la cova com a conclusió*

Com hem exposat, dins l'aula, resulta molt productiu el treball per projectes a partir d'elements de la literatura de transmissió oral, fent ús de diferents gèneres etnopoètics que tracten dels elements màgics, mítics, rituals i sagrats associats a les coves. Eixint fora de l'aula, el recurs a les excursions per la natura, les passejades i les rutes literàries es mostren ben efectius. A més, poden plantejar-se activitats de recerca a partir d'aspectes lingüístics i literaris.

Cal treballar, doncs, per projectes didàctics interdisciplinaris que contemplen els espais més propers, els paisatges i la literatura generada a partir d'ells (la literatura infantil i juvenil és un mitjà adequat per aproximar-nos als espais). I, en conseqüència, cal aproximar-se als espais, sempre que l'accés siga possible, per verbalitzar al seu interior els relats llegendaris que els són associats.

Acabem aquest treball amb l'esment de la pel·lícula mítica de Peter Weir *El Club del Poetes Morts* (1989), en la qual un grup d'adolescents es reuneixen en una cova, per les nits, fora del control adult i la disciplina, per a llegir poesia. Citen el *Walden* de Thoreau («Vaig anar als boscos perquè volia viure deliberadament...») i reciten Walt Whitman. I ara i adés repeteixen la consigna del *Carpe Diem*. Tot això en l'interior d'una cova índia que és, per a ells, com un nou úter. De vegades cal experimentar ser dins una cova per reflexionar, retrobar-se i treure, en eixir, el millor de cadascú de nosaltres.

Referències bibliogràfiques

ALEMANY, P.; ANDRÉS, S.; LÓPEZ, J. (2019): Ruta literària «Una Península de llegenda». Màster de Professor/a de Secundària, curs 2018-2019. Recuperat de <<https://geografiesliteraries.com/wp-content/uploads/2019/01/Una-Pen%C3%ADscola-de-llegenda.pdf>>

AYMAMÍ, G. (2014): *Coves catalanes llegendàries: balms, coves i avencs*, Sant Vicenç de Castellet, Farell.

BAKHTINE, M. (1978): *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Tel-Gallimard.

BATALLER, A. (2017): «Festa a l'escola: projectes i experiències didàctiques per a l'àrea de llengua i literatura, dins A. Bataller et al. (ed.) *Festa popular, territori i educació*, València, Universitat de València, p. 133-147.

— (2018): «La imatge de la cultura popular a l'àmbit educatiu», *Caramella*, 40, p. 18-21.

BIRMINGHAM, J. (2018): «The Thai cave rescue has dredged up our faith in huma-

- nity», *The Sydney Morning Herald*, 9-7-2018.
- BORJA, JOAN (2003): «Notes sobre l'interès de la literatura popular en el sistema educatiu valencià», en Joan Armangué (ed.), *Le lingue del popolo. Contatto linguistico nella letteratura popolare del mediterraneo occidentale*, Càller, Arxiu de Tradicions–Edizioni Grafica del Parteolla, p. 23-34.
- (2009) «Llegendes a l'escola», *Escola Catalana*, 457, p. 15-17.
- COROMINES, J. (1971): *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.
- ELIADE, M. (1972): *Tratado de historia de las religiones*, México, Era.
- GONZÁLEZ MARTÍ, M. (1945): «La cova dels “Cagots”», *Vallivana*, XLII Sexenio, 2, p. 20-22.
- JANER MANILA, G. (1989): *Escola i cultura. El territori com a projecte*. Barcelona, Rosa Sensat/Edicions 62.
- JASON, H. (2000): *Motif, type and genre*. Folklore Fellows Communications 273. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- PALLARÉS, V. (2002): *El mapa d'Arístides*, València, Brosquil.
- PASCUAL, V. (1996): *L'enigma del medalló*, Alzira, Bromera.
- PEHLIVAN, H. (2008): «Mythological Drawings from Turkish Elementary School Children», *Ilkogretim Online*, 7, 1, p. 150-156.
- PEPÍN, M. (2003): *Valencia mágica: misterios, enigmas y rituales ancestrales*, València, Carena editoris.
- PERCAS, H. (1968): «La cueva de Montesinos», *Revista Hispánica Moderna*, 34, 1, p. 376-399.
- PLA, J. (1990): *L'anell del Papa Luna*, València, Tabarca.
- RAMOS, J. E.; VICIANO, J. L. (2015): «Cavitats subterrànies de la Tinença de Benifassà i els Ports», dins *Actes de la VIII Jornada d'Onomàstica. Vinaròs, 2014*, València, AVL, p. 155-166.
- SÀNCHEZ GOZALBO, À. (1931): *Bolangeria de dimonis*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
- SBERT, M.; MARTÍNEZ, T. (1989): *Terres de llegendes. Llengua catalana i Ciències Socials al Cicle Mitjà d'EGB*, Palma, Premsa Universitària.
- SORRIBES, J. A. (2014): *La contalla de l'Avenc*, Alzira, Fundació Bromera.
- VALESA, A.; ALBALAT, A. (1985) «La nit de Sant Joan als masos de Penyagolosa», *Revista Penyagolosa*, 5, p. 21-25.
- VALRIU, C. (2010): *Imaginari compartit. Estudis sobre literatura infantil i juvenil*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- THOREAU, H. D. (2006). *Walden o la vida als boscos*, Sant Cugat de Vallès, Símbol.
- VICIANO, J. L. (1990): «L'home i les cavitats», *B.A.A.C. Llansol de Romaní*, 8, p. 94-96.
- (1991): «La Sima Calenta. L'encant de Corbó», *B.A.A.C. Llansol de Romaní*, 9-11, p. 135-140.
- (1992): *Espeleologia a Castelló*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.

- (1995): «L'avenc de Penyagolosa», *L'estel*, p. 10-12.
- (2010): «L'encant de Marinet», *Butlletí La Roca*, 2, p. 3-7.

Índex

<i>Presentació</i>	9
Alexandre Bataller Català <i>Llegendes i contalles a l'escola. les coves de les comarques castellonenques com a escenari didàctic</i>	11
Joan Borja i Sanz <i>Coves i llegendes: a propòsit de les cavitats subterrànies en la narrativa popular valenciana</i>	25
Bàrbara Duran Bordoy <i>Paisatges dibuixats per la música: itineraris dels Goigs de Pasqua a Mallorca. quintos i conflicte social</i>	37
Josep V. Font i Ten i Manuel F. Navarro i del Alar <i>Coves i balmes en l'imaginari col·lectiu de la Vall d'uijó</i>	51
Josep V. Font i Ten i Manuel F. Navarro i del Alar <i>El crim de Xóvar</i>	61
M. Jesús Francés i Anna Francés <i>Coves com a refugis o com a mites?</i>	71
M. Magdalena Gelabert i Miró <i>Les dones i les coves a les rondalles d'Antoni M. Alcover</i>	77
Víctor Labrado <i>La llegenda del Caro</i>	89

Salvador Rebés Molina	
<i>La serrana de la Vera. Testimonis catalans</i>	99
Josefina Roma i Riu	
<i>Les transformacions del paisatge com amenaça.</i> <i>dels ponts del diable als embassaments</i>	115
Xavier Roviró i Alemany i Carme Rubio i Larramona	
<i>Les baumes de les Guilleries i d'Osona en general,</i> <i>com a refugi al llarg del temps</i>	125
Caterina Valriu	
<i>El tema del tresor amagat als llegendaris mallorquins</i>	141

Aquest llibre *Paisatge i conflicte social: coves, refugis
i trinxeres* es va acabar de maquetar
a l'estudi de TRENCATIMONS
Editors de la Vall d'Uixó
el mes de setembre
del 2019.

Grup d'Estudis Etnopoètics

Societat Catalana de Llengua i Literatura

I.E.C.

